

Cəfər Cəfərov,
filologiya elmləri doktoru, professor
Prezident təqaüdüçüsü,
Əməkdar müəllim

Qərbi Azərbaycanın ən qədim regionlarından biri də Əştərək bölgəsidir. Əştərək rayonu cənubdan Zəngibasar, cənub qərbdən Üçmüədzin, qərbdən Ələyəz dağı, şimaldan Abaran, şərqdən Axta (Hrazdan) regionları ilə həmsərhəddir. Əştərək rayonunun ən maraqlı və ən məşhur, müqəddəs kəndlərindən birində mən Cəfər Əsəd oğlu Cəfərov 1931-ci ildə Hamamlı kəndində anadan olmuşam. 1944-cü ildə Hamamlı kənd 7 illik məktəbini bitirdikdən sonra 1945-ci ildə İrəvan pedaqoji məktəbinə daxil olmuşam. 1948-ci ildə həmin məktəbi bitirdikdən sonra Hamamlı kənd məktəbinə müəllim təyin edilmişəm. 1949-cu ildə Hamamlı kənd əhalisi Azərbaycanın Salyan bölgəsinə deportasiya olunana, yəni, 1949-cu ilin dekabrına kimi kəndimizdə müəllim işləmişəm. Hamamlı kəndi çox axarlı-baxarlı bir kənd idi. Onun havasının saflığını, suyunun, balının, meyvəsinin, yağının adamı məst edən ətrini indi də hiss edirəm. Hamamlı kəndinin füsunkar təbiəti barədə görkəmli alim, akademik Budaq Budaqov yazır: "Hamamlı kəndi elə bil ki, dağların daş qəfəsinin mərkəzində yaranmışdı. İlahinin yaratdığı bu qeyri-adi gözəllik Hamamlıda yaşayan əhalinin qanına, onların zəkasına və təfəkkürünə qarışmışdı. Hamamlıda hər şey insanla təbiətin vohdətindən xəbər verirdi". Yeri gəlmişkən, qeyd edirəm ki, Hamamlı kəndi xalqımızın qeyrətli oğlu, görkəmli ictimai-siyasi xadim, tibb elmləri doktoru, professor Əziz Məmmədkerim oğlu Əliyevin şəxsiyyətində tarixə düşmüşdür. Böyük şəxsiyyət Əziz Əliyev 1897-ci ildə bu kənddə anadan olmuşdur. Təvazökarlıqdan kənar olsa da, deyim ki, bizim ailə ilə onların ailəsi Daşdəmirilər tayfasına mənsub idilər. Çox təəssüflər ki, belə bir müqəddəs məkan hələ ki, yad əllərdədir.

Əştərək Qərbi Azərbaycanın indiki Ermənistanın həm də ən mərkəzi rayonlarından biridir. İrəvandan 20 km məsafədə yerləşir. Əştərək rayonu 1930-cu ildə təşkil olunmuşdu. Bu rayona 50 kənd daxil edilmişdi. Bunlardan 36-sı azərbaycanlı kəndi olmuş-

dur. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1.Avan-30
- 2.Aylanlı-215
- 3.Aylı-Xaraba-100
- 4.Əkərək-720
- 5.Ənirsək-214
- 6.Haxış-920
- 7.Əşirabad-281
- 8.Qaraçalar-360
- 9.Qaraçörən-494
- 10.Qızıltemir-0
- 11.Qızılxaraba-57
- 12.Qoytul-273
- 13.Qoş-220
- 14.Qoşabulaq-203
- 15.Yaqublu-213
- 16.Karvansaray-140
- 17.Kələşam-417
- 18.Kələşənd-473
- 19.Kiçikkənd-382
- 20.Cadqıran-807
- 21.Kotanlı-203
- 22.Kürdalı-260
- 23.Maqda-268
- 24.Nəzirivan-613
- 25.Erçov-271
- 26.Parpi-77
- 27.Patırınç-640
- 28.Persi-338
- 29.Sərimşəvəng-248
- 30.Talış-452
- 31.Tığıt-488
- 32.Təhkiyə-599
- 33.Tül Nəbi-536
- 34.Üşü-1359
- 35.Ucan-300
- 36.Hamamlı-611

Bu siyahı tarixçi alim, jurnalist İsrəfil Məmmədovun "Tariximiz, torpağımız, taleyimiz" (2002) adlı əsərindən götürülmüşdür. Siyahı 1914-cü ildə olan əhalinin sayını da göstərir. Onu da qeyd edirəm ki, İsrəfil Məmmədovun tərtib etdiyi bu siyahı da öz növbəsində Zaven Korkodyanın "1831-1931-ci illərdə sovet Ermənistanının əhalisi" adlı kitabına əsaslanmışdır. Bu siyahıda o kəndlər verilməmişdir ki, siyahı tərtib olunanda orada azərbaycanlılar yaşamışdır. Amma bu regionda elə kəndlər də vardı ki, vaxtilə azərbaycanlılara məxsus olmuş, siyahı tərtib olunan dövrdə, yəni, XIX əsrin sonunda artıq azərbaycanlılar olmamış, erməniləşdirilərək erməni kəndlərinə çevrilmişdir. Bunlara aşağıdakı kəndləri göstərmək olar. Əştərək, Yağavərd, Üşəyən, Muğni, Kərpi (Karbi), İlançalan, Xənovəng, Pirəyən, Ağavnatun və Franknos. Bu kəndlərin də azərbaycanlılara məxsus olmasını tarixi sənədlər və onların adları da təsdiq edir. Belə ki, Əştərəyin özü, Yağavərd və Ağavnatun kəndlərinin XVI-XVII əsrlərdə azərbaycanlılara məxsus olduğu barədə görkəmli tarixçi alim Süleyman Məmmədovun "Qaynaqların sözü birdir" ("Azərbaycan" jurnalı, 1989, N9) əsərində oxuyuruq: "Semion İrəvanlının XVII yüzillikdə Ermənistanında yaşayan Azərbaycan tayfaları haqqında verdiyi məlumat diqqəti cəlb edir. ... Qriqor Katalikosun vax-

tında Əştərək, Ağavnatun, Yağavərd kəndlərinin bütün mülkləri ilə birlikdə müsəlmanlara mənsub olması barədə verdiyi məlumatın xüsusi əhəmiyyəti

vardır". (Süleyman Məmmədov göstərilən əsər, səh 164). Eləcə də Üşəyən (Oşakan) kəndi barədə qeyd edilir: "XV yüzillikdə Oşakan (Üşəyən) kəndinin Azərbaycanlılara mənsub olmasını 1489-cu il oktyabrın 13-də ərəbcə yazılmış qədim Oşakan kupçisi təsdiq edir". Həmçinin Əştərək rayonunda Muğni adında kəndin mövcudluğu barədə qiymətli tarixi məlumat vardır: "XV yüzillikdə olduğu kimi həmin dövrdə də Franknos və Muğni kəndləri azərbaycanlılara məxsus idi (Bax S.Məmmədov göstərilən əsəri səh 167).

Son dövrlərə qədər indinin özündə də erməni kəndi hesab olunan Kərpi (ermənilər ona Qarbi deyir) vaxtilə azərbaycanlılara məxsus olması onun-

bilərik ki, Əştərək regionuna daxil olan əksər kəndlər Azərbaycana məxsus idi. İrəvan xanlığı Çar Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən, 1827-1828-ci illər Rusiya-İran, 1828-1829-cu illər rus türk müharibələri dövründə xaraba qalan azərbaycanlı kəndlərində müxtəlif ölkələrdən gətirilmiş ermənilər yerləşdirilmişdi. Bu ərazilər Əştərək rayonuna qatılan azərbaycanlı kəndləri idi. Azərbaycanlılar sıxışdırılaraq bir çox kəndlər erməniləşdirildikdən, 1905, 1915-ci illərdə ermənilər havadarlarının köməyi ilə azərbaycanlıları xeyli qırdıqdan və bir çox azərbaycanlıları didərgin saldıqdan sonra Əştərək rayonunda 15000 azərbaycanlı qalmışdır. 17-ci əsrdə yaşamış Simeon İrəvanlının "Cambr" adlı

batib qalardıq. Ona görə ermənilər qışda kəndə hücum edə bilmirdilər. Kənd camaatı belə qərara gəlirlər ki, qar yağdıqca tapdalayıb bərkidərək, özlərinə çıxır açsınlar ki, qar əriməmiş kənddən bir gecə çıxıb qaçsınlar. Belə də edirlər. Qar əriməyə başlayar başlamaz kənddən çıxırlar və özlərinin yüngül, qiymətli əşyalarını ulağı olan ulağa, atı olan ata, öküzü olan öküzə yükləyib bir gecə yola düşürlər. Dərə və təpə ilə gedərək Zəngibasarın Mehmandar kəndinə gəlirlər. Bir neçə aydan sonra əvvəlcə Türkiyəyə, oradan da İrana keçirlər. Xoy, Mərənddən keçərək İranın Ərəblər kəndinə gəlirlər. Ermənistanında sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra kommunistlərin yalan vədlərinə inanaraq qaçqınlıq döv-

Tariximizin Əştərək səhifəsi

la əsaslandırılı bilər ki, İrəvan xanlığı dövründə Qarbibasar adlanan, başdan-başda azərbaycanlı məskəni olan mahalın əsas kəndlərindən biri də Kərpi (Qarbi) kəndi olmuşdur. Qarbibasar və Kərpi (Qarbi) toponimlərinin eyni kökdən olması heç bir şübhə doğurmur. Süleyman Məmmədov da özünün çox maraqlı olan "Qaynaqların sözü birdir" əsərində yer adlarının-toponimlərinin haqqında danışıq ərazi bölgüsü əsas götürülərək azərbaycanlılara aid olan İrəvan, Abaran vilayətləri, Vaqarşapat (Eçmüədzin ərazisi) regionları sırasında Kərpi vilayətini də vermişdir. (S.Məmmədov göstərilən əsəri səh 169). İsrəfil Məmmədovun verdiyi siyahıya daxil olmayan İlançalan, Xənovəng və Pirəyən kəndlərinin adları-toponimləri də göstərir ki, bunlar da azərbaycanlılara məxsus olmuşdur. Belə olmasa idi, ermənilər nə üçün bu kəndlərin adlarını dəyişərək, İlançalana-Ardaşavan, Xənovəngə-Ohanavan, Pirəyənə-Buyrakan adlarını vermişlər? Beləliklə, 1930-cu ildə Əştərək rayonu təşkil olunduqdan sonra göstərdiyimiz 9 kəndi də siyahıya əlavə etsək, Əştərək rayonuna daxil edilən 50 kənddən 45-i azərbaycanlılara məxsus idi. Qalan 5 kənd barədə də mübahisə etmək mümkündür.

Əştərək rayonu təşkil olunana, yəni, 1930-cu ilə qədər bu sadaladığımız kəndlər İrəvan xanlığı dövründə Qarbibasar mahalına, 1849-cu ildə İrəvan Quberniyası yaradıldıqda əksər kəndlər Eçmüədzin qəzasına, az bir hissəsi Abaran mahalına aid idi. Bu qeyd etdiklərimizdən belə bir nəticəyə gələ-

əsrində Ermənistanında yaşayan azərbaycanlıların məskənləri barədə qiymətli məlumatlar var.(Bax: Simeon İrəvanlı "Cambr" 1958).

1918-1920 -ci illər qırğını zamanı 15000 azərbaycanlıdan öldürülən öldürülmüş, sağ qalanları isə müxtəlif ölkələrə-Türkiyəyə, İrana, Azərbaycana və başqa ölkələrə sığınmağa məcbur olmuşlar. 1918-1920-ci illərdə ermənilər xüsusilə Haxış və Təhkiyə kəndlərinin əhalisini amansızcasına qırılmışlar. Amma bəzi kəndlərdə məsələn Üşü kəndində ermənilərə qarşı güclü müqavimət də göstərilmişdir. Bu kəndin ağsaqqallarından olan Məmmədbağır kişi söhbət edirdi ki, "kəndə xəbər gəldi ki, Haxışla Təhkiyəni ermənilər qılıncdan keçirdi. Bu gün sabah bizim kəndə hücum edəcəklər. Kəndin ağsaqqalları belə qərara gəldilər ki, arvad-uşağı kəndin ortasındakı məscidə yığsınlar. Əli tufəng tutan kişilər isə kəndin həndəvərində özlərinə səngər qursunlar və elə də edirlər. Ermənilər kəndə hücum edəndə çoxlu itki verirlər, hətta bir erməni generalı da həmin döyüşdə məhv edilir. Amma hərbi sursat tükənmək üzrə olur. Səlamət qalanlar belə məsləhət edirlər ki, iki üç nəfər ermənilərə qara versinlər, iki nəfər əhalini yaxınlıqdakı meşəyə qaçırsınlar və elə də edirlər.

Hamamlı kəndinin faciəsi belə olur ki, payızın son ayında xəbər çatır ki, yaz ağzı qar əriyəni kimi sizin kəndə də hücum olacaq. Qışda bizim kəndə həddən çox-iki metrə yaxın qar yağardı. Tapdanmış cığırda çıxanda qara

ründə az-çox səlamət qalanlar öz doğma yurdlarına geri dönürlər. Vaxtilə, Əştərək rayonunun ən azı 15000 mindən çox azərbaycanlı əhalisindən cəmi 1230 nəfəri geri dönə bilmişdir. Bizim Hamamlı kəndindən 611 nəfərdən cəmi 43 nəfər geri dönə bilmişdir. Bir neçə ailə Parpi, Kürdalı, Nəzirəvan, Sərimşəvəng, Qaraçörən, Təhkiyə, Cadqıran kəndlərinə qayıda bilir. Qaçqınlıqdan geri dönmələr isə öz evlərində gəlmə ermənilərin məskunlaşdığını görürlər. Əlacsız qalan azərbaycanlılar kəndin kənarında daxmalar tikib orada yaşamağa məcbur olurlar.

Öz doğma yurdlarına qayıdan (az sayda azərbaycanlı) əhali 1930-cu illər repressiyasını, 1941-1945-ci illər vətən müharibəsi illərini, 1945-1949-cu illər müharibədən çıxmış ölkənin yoxsulluq illərini çətinliklə başa vuran əhali bir balaca özüne gələr-gəlməz göy guruldadı, şimşək çaxdı, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi belə bir ağla gəlməz məlumat yayıldı ki, azərbaycanlıların Azərbaycanın aran rayonlarına köçürülməsi barədə Mikoyan-Stalin sövdələşməsi nəticəsində sərəncam verilmişdir. Az bir müddət içərisində əhaliyə köç biletləri paylandı. Kəndlərə Sudabekr məşinləri göndərildi. Əhalini İrəvan dəmiryol vağzalına töküüb yük vaqonlarına mindirib Azərbaycana gətirdilər. Sərimşəvəng, Cadqıran, Parpi kənd əhalisini Mirbəşir, Nəzirəvan əhalisini Kürdemir, Hamamlı və Kürdalı kəndini Salyan rayonlarına, Təhkiyə kəndinin camaatını isə Xaldana köçürdülər. Bunların hamısı mənim gözümdən qabağında olmuşdur.

